

Zapiski, ocene in poročila

CELOVITO DELO O JEZIKOVNI KULTURI

Vprašanja jezikovne kulture spadajo med tiste, ki so v zadnjih desetletjih postala osrednje področje interesov pri jezikoslovcih v mnogih deželah.¹ Tako ni naključje, da je posebnim značilnostim teh vprašanj v slovenščini posvetil pozornost v zaključeni knjižni obliki Boris Urbančič.²

Izhodišče avtorjevimi teoretičnim sodbam in podpora pri reševanju praktičnih vprašanj je teorija praške lingvistične šole, ki je bila prvič jasno formulirana v 30. letih.³ Temelji, postavljeni v tej dobi, so postali splošna last ne le češkega jezikoslovja, ampak so našli svoja tla tudi v drugih slovanskih in neslovanskih jezikih. Urbančičeva publikacija prča o njihovi plodnosti tudi pri raziskovanju knjižne slovenščine.

Knjiga je razdeljena na 16 poglavij, ki tu v manjši, tam spet v večji meri odvisnosti tvorijo celovito podobo o najvažnejših vprašanjih jezikovne kulture v sodobnih pogojih slovenskega knjižnega jezika. Zaključnost je dana z enotnim pogledom, s katerim se avtor loteva obdelave obsežnega področja jezikovne kulture, z doslednostjo tega pogleda in s širino, ki zajema vse jezikovne ravnine, in se ne ogiba tudi kompliciranim in problematičnim področjem.

V prvih poglavjih se avtor ukvarja s splošnimi vprašanji, ki jih mora razložiti, da bi bilo razumljivo njegovo nadaljnje razpravljanje. Tu gre predvsem za dosledno pojmovanje jezika kot funkcijskega komunikativnega sredstva: jezik pojmuje kot socialni pojav, ki družbi služi za sporazumevanje. Celotna skrb zanj mora biti usmerjena k temu, da bi to svojo nalogo jezik kar najbolje izpolnjeval. Jezik ene nacionalne skupnosti ni enoten, njegovo strukturno podobo tvorijo knjižni jezik in narečja. Tu navaja Urbančič tudi žargone (delovna, socialna narečja), vendar pri njih ne gre za strukturno podobo, temveč za specifičen besedni sklad, plastno naslonjen na ostalo skupno besedišče in slovnično zgradbo narečij ali pogovornega jezika. Zaradi nerazumevanja različnih vlog na področju sporazumevanja pogosto prihaja do napačnih nazorov o knjižnem jeziku in njegovem značaju. Zato jim avtor posveča posebno pozornost.

Ko osvetli ta najslošnejša vprašanja, prehaja avtor na samo področje jezikovne kul-

ture. Teoretične razlage ponazarjajo primeri, na katerih preverja pravilnost in uporabnost svojega pojmovanja. Prav reševanje konkretnih jezikovnih vprašanj najbolj zanima uporabnike jezika in je zanje tudi najbolj privlačno.

Osrednji pojem je — kot kaže že sam naslov publikacije — jezikovna kultura. Avtor jo najprej pojmuje kot skrb za jezik v širokem pomenu besede, pri tem pa loči različne vrste pristopov k njej: funkcijski, domovinsko nacionalni in puristični. Pravi pomen za negovanje knjižnega jezika ima seveda samo prvi izmed teh treh, purizem pa ima, kot avtor nadalje podrobneje prikazuje, večinoma negativne posledice. Zato bi najbrž bolj ustrezalo govoriti o skrbi za jezik, zvezo »jezikovna kultura« pa pustiti kot termin za znanstveno zastavljeno dejavnost. V pojmovanju praške šole se z jezikovno kulturo razume prav takšno »zaveštno negovanje knjižnega jezika«. Urbančiču gre seveda prav za znanstveno utemeljeno jezikovno kulturo in v naslednjih poglavjih si jo prizadeva ločiti od neznanstvenih predstav in nestrokovnih praktik. Ob tej priložnosti lahko opozorimo na to, da se danes jezikovna kultura pojmuje tudi kot sestavni del jezikoslovja. O tem pričajo dela sovjetskih in poljskih jezikoslovcev.⁴ Na poljskih univerzah je jezikovna kultura v tem pojmovanju že poseben učni predmet.

Strokovna skrb za knjižni jezik, za jezikovno kulturo v pravem pomenu, se kaže v doslednem uveljavljanju funkcijskega pristopa pri vrednotenju jezikovnih sredstev. V poenostavljeni formulaciji bi to pomenilo, da naj se v knjižnem jeziku daje prednost vsemu tistemu, kar omogoča njegovo sporazumevalno vlogo, odstranjuje pa se vse, kar ji stoji na poti. Funkcijsko ustreznost jezikovnega sredstva dokazuje njegova splošna raba, jezikovni uzus. Boj proti splošno razširjenemu sredstvu je seveda brezuspešen in odvečen. Zgodovina vsake-

¹ Pregled različnih študij o tem je podal A. Jedlička, *Aktuální problémy spisovného jazyka v nových zahraničních pracích*. Slovo a slovesnost, XXXIII, 1972, str. 25–42.

² Boris Urbančič, *O jezikovni kulturi*, Cankarjeva založba v Ljubljani, 1972, 165 str.

³ *Spisovná čeština a jazyková kultura*, Praha 1932.

⁴ Prim. npr. D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego*. Varšava 1971.

ga jezika ima za takšno jalovalo prizadevanje številne primere. Urbančič kaže, da ima ta boj tudi drugačne negativne posledice: vodi k omahovanju v jezikovnem občutku pri uporabnikih jezika, vzbuja pri njih odpor, vzbuja pa tudi dvom o resnosti jezikoslovcev ter podcenjevanje jezikoslovstva.

Pri negovanju knjižnega jezika stopata v ospredje njegovi dve važni lastnosti: ustaljenost in enotnost. To sta lastnosti norme knjižnega jezika; pri osvetljevanju le-teh izhaja avtor iz pojmovanja praške šole, predvsem pa iz klasičnega Mathesiusovega pojma »prožne stabilnosti«. To pojmovanje se je izkazalo za zelo plodno in je temelj vseh modernih teorij o knjižnem jeziku. Tu bi bilo gotovo zanimivo uveljaviti tudi druga spoznanja praške šole, nauk o središču in obrobju jezikovnih sredstev, ki jih je formuliral František Daneš. Naziv *ustaljenost* ne pomeni, da mora knjižni jezik ostati nenehno isti, nespremenjen. Predstava o takem jeziku je naravnost v nasprotovanju z njegovim dejanskim značajem socialnega, tj. zgodovinsko spreminjajočega se pojava. Ne glede na to pa je vsakršno statično pojmovanje v nasprotju z znanstvenim dialektičnim mišljenjem. Ustaljenost pomeni v teoriji jezikovne kulture določeno trdnost in stabilnost slovnice in leksikalne norme, ki pravzaprav loči knjižni jezik od svobodnejše norme narečja in pogovornega jezika. Prizadevanje za tako stabilnost ima avtor v mislih, ko kritizira nekatere kodifikacijske predpise Slovenske slovnice in zadnje izdaje Pravopisa iz leta 1962.

Prožna ustaljenost in hkrati enotnost knjižnega jezika je v tem, da najdejo v njem mesto drug poleg drugega različne prvine časovnega razvoja (na skrajni poziciji arhaizmi in neologizmi) kot tudi prvine različnih stilnih področij in plasti, pristavimo pa še različne področne prvine. Ta sestavljenost je nujna, kajti knjižni jezik mora ustrezati vsem zahtevnim potrebam kulturnega naroda. Zastopniki praške šole so to vprašanje nadrobno obdelali in pokazali, da je t. im. variantnost norme knjižnega jezika eden od njegovih važnih znakov.⁵

Vsaka teorija jezikovne kulture operira s pojmom norma in tudi Urbančič se s tem pojmom podrobneje ukvarja. Pri tem avtor v osnovi sprejema definicijo praške šole. Tudi vlogo jezikoslovca pojmuje v skladu s praško šolo. Naloga jezikoslovca je normo odkrivati in jo opisovati. Norme ne postavlja sam, kakor laična javnost včasih misli ali kakor se s strani »poklicanih« včasih dogaja. Subjektivni posegi, posebno v obliki

prepovedovalnih predpisov, delujejo rušilno in vzbujajo upravičen odpor. Naloga jezikoslovca je tudi slediti premikom v normi in odkrivati perspektivo njenega razvoja. Inovacije pa se ne pojmujejo kot nezaželenne prvine ter neprijetne izjeme, temveč kot simptom nadaljnjega razvoja. Ugotovi se njihova funkcijska vrednost ter se opozori, ali so v skladu s celotnim razvojem sistema ali ne.

Drugi važen pojem, ki ga je v teorijo jezikovne kulture vnesla praška šola, je kodifikacija. Za praško šolo je prav značilno, kakšno pomembnost pripisuje razlikovanju med normo in kodifikacijo ter razjasnitvi odnosov med njima. Tudi Urbančič pojem kodifikacije prevzema, podrobneje pa se z njo ukvarja zlasti pri pravopisnih vprašanjih. Opozarja na nujni razkorak med normo in kodifikacijo ter na to, da je treba kodifikacijo nenehno prirejati razvoju norme. Zdi se nam, da bi na razliko med pojmom lahko avtor še bolj izrazil opozoril tam, kjer govori o stališčih različnih kodifikacijskih priročnikov.

Iz pojmovanja norme ter iz omejitve vloge jezikoslovcev pa izhajajo znanstveno podprta načela jezikovne kulture. Drugi pristopi, kot navaja avtor, se opirajo na subjektivna in čustvena stališča. Ti pristopi imajo seveda v razvoju jezika včasih znaten odmev. Najbolj znan izmed njih je purizem. Zastopniki te smeri vidijo ideal v »čistem« jeziku, ki je brez tujih prvin in primesi. Urbančič loči med samim purizmom ter domovinsko nacionalnim pristopom. Ta, nekakšen zmernejši purizem, je imel svoje opravičilo v preteklosti in v luči takih zgodovinskih okoliščin ga avtor tudi osvetljuje. Majhni narodi, kakršen je slovenski, imajo še posebno tesen in občutljiv odnos do svojega jezika. V svoji zgodovini je doživela slovenščina dolga obdobja pritiskov s strani drugih jezikov in ni imela možnosti živeti kot polno kulturni jezik, ni se razvijala na vseh stilnih področjih. Pritisk tujih jezikov in druge zgodovinske okoliščine so dejansko vodile k določenemu omahovanju jezikovne norme ter k njenemu podiranju. To navsezadnje poznamo tudi iz razvoja drugih slovanskih jezikov, npr. češčine in slovaščine. Glede na to ima prizadevanje po urejanju nedvomno pozitiven značaj. Urbančič to pravično ocenjuje, opozarja pa na omejeno vlogo takega pristopa pri skrbi za jezik, ter na nevarnost prehajanja v puri-

⁵ A. Jedlička, *Studium současných spisovných jazyku slovanských a problematika variantnosti normy. Slovo a slovesnost*, XXIX, 1968, str. 113–124.

zem (pravi, da je tak pristop težko vzdrževati v določenih mejah).

Po avtorjevih trditvah je purizem še danes znatno razširjen v široki slovenski javnosti, zlasti v krogih inteligence, tudi učiteljske. Po avtorjevem mnenju so glavni znaki purizma:

1. odklanjanje vsega novega in povečevanje starinskosti,
2. povzdigovanje ljudskega govora kot vzor knjižnemu jeziku,
3. odstranjevanje tujih prvin in preprečevanje prihajanja novih.

Vse te puristične dejavnosti se seveda prepletajo in medsebojno dopolnjujejo. Urbančiču se torej purizem kaže kot nestrokovni pristop k jeziku. Na eni strani ga loči od omenjene obrambne dejavnosti domovinsko nacionalnega značaja (v poljskem jezikoslovju se govori o nacionalnem purizmu), na drugi pa od drugačnih, z znanstvenimi nazori motiviranih posegov (historicizem), ki pa vendarle ne razumejo specifičnosti knjižnega jezika. Urbančič gre svojo pot tudi glede tega, kako kaže na povezanost purizma z idejnimi nazori in političnim stališčem. V kratkem zgodovinskem pregledu prikazuje soodvisnost nastanka purizma s politično situacijo na Slovenskem. Purizem je bil zmeraj izraz idejnega in političnega konzervativizma in nazadnjaštva.

Puristična izhodišča so fiktivna in nevzdržna.⁶ Puristični argumenti seveda ne vzdržijo niti najmanjšega racionalnega sunka in pod njim povsem razpadejo. Odklanjanje novega v jeziku iz strahu, da se ne bi popačil, je prav tako zaman, kot če bi hoteli za zmeraj ustaviti reko ali vrtenje zemlje. Prav to so jezikoslovci praške šole jasno razkrili. Povzdigovanje ljudskega jezika za vzor knjižnemu jeziku izhaja iz nepoznavanja osnovne naloge obeh strukturnih tvorbo. Urbančič tudi pravilno opozarja na to, da se ljudskost išče samo v besedju in skladnji. Purizem v ožjem smislu je odklanjanje tujih besed in izmišljanje nadomestil zanje. Nadomestiti vsako tujo besedo z domačo, kot si včasih puristi postavljajo za ideal, je seveda utopija. Ker se nadomeščanja lotevajo pretežno laiki, so nove besede neorganske in pogosto prezrejo jezikovno odvisnost. Za uporabo tujih besed pa še zmeraj velja staro dobro načelo, da jih ne uporabimo tedaj, kadar imamo splošno razširjeno domačo besedo. Uporabljanje tujih besed pa ima tudi svojo stilistično plat. Tuje besede so pogostejše v strokovnem stilu, tu pa še posebej na nekaterih področjih, npr. v medicini, fiziki, matematiki ter

tehničnih strokah. Na to se puristi ne ozirajo. Brskajo tudi za besedami, ki v jeziku živijo že desetletja ali stoletja in pri katerih se je občutek tujega izvora povsem zgubil.

Odpor proti tujim besedam se glede na značajne izkušnje od drugod in glede na to, kar trdi avtor, širi bolj med laiki kot med strokovnjaki. Slednjim so tuje besede, termini, nekaj samoumevnega, brez njih ne morejo shajati. Toda tudi sprejete besede za t. im. vsakdanjo rabo niso jeziku v škodo, ampak nasprotno, bogatijo ga. Tuja beseda v jeziku praviloma ne ostane izolirana, ampak se uvrsti v njegov sistem in razširja njegove izrazne možnosti, npr.: *ekonomija, ekonomika, ekonom, ekonomski*. Za jezikoslovce so tuje besede hkrati priča jezikovnega razvoja, dokaz njegovih kulturnih stikov in njegove rasti. Odvzeti vsakemu razvitemu jeziku, torej tudi slovenščini, tuje besede, bi pomenilo izolirati ga od evropskih jezikov, od kulturne skupnosti.

Za slovenske razmere je zlasti občutljivo in komplicirano vprašanje razmerja do srbohrvaščine. Iz geografskih in zgodovinskih pogojev izhaja, da je bil vpliv tega jezika na slovenščino izmed vseh jezikov najmočnejši. Urbančič pravi, da bo vpliv srbohrvaščine iz razumljivih razlogov trajal še nadalje. Če naj bi bil za slovenščino poguben, kot menijo nekateri puristi, bi morale iz tega izhajati tudi politične posledice. Vendar ni tako, saj je očitno, da si je slovenščina skozi ves čas ohranila svojo specifičnost in individualnost. Samo tam, kjer so sprejete besede nepotrebne, je sprejemanje odveč. Puristi se s tako pretanjeno analizo jezikovnih sredstev ne ukvarjajo; da bi proglasili besedo za slabo, jim zadošča že to, da je srbohrvaškega izvora.

V naslednjih poglavjih se Urbančič ustavlja ob nekaterih kriterijih jezikovne pravilnosti, in sicer tistih, s katerimi se doslej operira, ki pa izhajajo iz zmotnih predstav o knjižnem jeziku. To so historicizem, brezizjemnost in logicizem. Pojem historične pravilnosti je sam na sebi dvomljiv. Pripadniki praške šole, predvsem B. Havránek in R. Jakobson, so pokazali na njegovo odvisnost od mladogramatične šole, ki je usmerjala svojo pozornost na študij preteklih etap jezika in ki ni imela razumevanja za sodobni knjižni jezik, katerega je štela za umetno, »nenaravno« in zgodovino-

⁶ Nepravilnost purističnih izhodišč je pred štiridesetimi leti prikazal Roman Jakobson, *O dnešnem bršlčtvu českém*. V cit. zborniku Spisovná čeština a jazyková kultura.

sko napačno tvorbo. Od tod je privrelo tudi prizadevanje, da bi se določena etapa v razvoju jezika prikazala kot vzor (v češčini se je govorilo o »zlati dobi«). Težava je le v tem, da jo vsak avtor išče drugje. F. Levstik si je prizadeval slovenščino približati cerkveni slovanščini. Škrabec je iskal vzor v jeziku 16. stoletja. Vztrajanje na zgodovinskih oblikah povzroča, da se knjižni jezik umetno arhaizira ter oddaljuje od vsakdanjega jezika. Urbančič to dokumentira z veliko primeri z vseh področij. Spopad jezikoslovcev, ki so se zavzemali za historično pravilnost, z zagovorniki nove funkcij-sko-strukturne smeri, je bil ravno v ospredju znanega spora v 30. letih na Češkem.

Brezizjemnost, v češkem jezikoslovju imenovano tudi premočrtna pravilnost, smo omenili že v zvezi s historičnim kriterijem. Tretje načelo, logicizem, se med načeli jezikovne pravilnosti navadno ne omenja posebej. Še zdaj je med laiki razširjeno mnenje, da je jezik mogoče urejati po načelih formalne logike. Avtor to prikazuje ob očitkih proti razširjenim frazam *vsakemu svoje in pazi na vlak*. Jezik se seveda ne ravna po formalni logiki in početje popravljalcev je pač smešno.

Vprašanje mode v jeziku spada že med posebno vprašanja jezikovne kulture. Doslej ni bilo do podrobnosti obdelano in avtorju gre zasluga, da mu je posvetil posebno pozornost in ga natančneje obdelal. Od njegovih primerov omenimo razširjenost prislova *moč* na račun *mogoče*, uporabo predloga *mimo* v pomenu *poleg*, *zraven*, priljubljenost besede *prostor* v najrazličnejših zvezah. Modne besede niso jezikovna na-

paka, so le slogovna okornost, pomanjkljivost. Večjo pozornost kot leksikalnim pojavom je avtor v tej zvezi posvetil širjenju pluskvamperfekta v slovenščini. Avtor ugotavlja, da je predpretekli čas v slovenščini semantično-stilistična kategorija in da imajo na njeno večjo pogostnost v današnjem jeziku vpliv tudi puristične predstave, češ da bi bila slovenščina z izgubo te kategorije osiromašena. Na primerih avtor dokazuje, da se dajo predpretekli časovni odnosi čisto dobro izraziti z vidskimi in leksikalnimi sredstvi.

Tudi v pravopisni kodifikaciji je treba uveljaviti funkcijski vidik, pri reševanju posameznih vprašanj pa je treba ravnati previdno in občutljivo. Tako je ravnal avtor pri reševanju starega problema v slovenskem pravopisu, pisave tipa *bralec* — *bravec*.⁷ Pokazal je, kako je ta zadeva zapletena in kakšno reševanje zahteva.

Bralcu se bo zdel avtorjev način podajanja morda tu in tam polemičen. Treba pa je imeti pred oči, da so se načela znanstvene jezikovne kulture skoraj povsod uveljavila edino v boju z jezikovnimi predsodki ter s trdovratno zakoreninjenimi nestrokovnimi in zmotnimi nazori. Urbančičeva knjiga je dragocen prispevek k oblikovanju strokovno zasnovane jezikovne kulture, je zelo potrebna informacija za najširšo javnost in pomembna potrditev stališč praške jezikoslovne šole v razmerah slovenskega knjižnega jezika.

Přemysl Hauser
Filozofska fakulteta v Ljubljani
(Iz češčine prevedel Tomo Korošec)

KREFTOV ČLOVEK MRTVAŠKIH LOBANJ

To je po vrsti tretja izdaja romana *Človek mrtvaških lobanj*.^{*} »V romanu gre — po avtorjevih besedah — predvsem za izpoved mladega človeka, ki izhaja iz izkušenj in spoznanj svojega časa in razmer, kakršne so pač bile in kakor jih je videl iz svojega zornega kota.« (Epilog, str. 502).

Temu dodajmo, da je roman obenem protest, obtožba takratne in sleherne nazadnjaške družbe ter boj za novo na usodni zgodovinski prelomnici, ko se je podiral ti-sočletni od cerkve in absolutistične države vzdrževani družbeni red. Roman je kronika generacije, ki je na ekspanziranem ozemlju ob severovzhodni slovenski narodnostni meji spoznala, da kljub brezskrbnemu na-

cionalnemu drnjohanju v našem nacionalnem središču potekajo zadnja desetletja slovenskemu narodnemu življenju, če bi v odločilnem spopadu imperialističnih sil v prvi svetovni vojni zmagale centralne sile. Danes, ko je minilo več kot pol stoletja od tistih časov, lahko mirno trdimo: Avstrija in Nemčija sta si v primeru zmage, o kateri sta bili trdno prepričani, nameravali urediti slovensko ozemlje za svoj »most na Jadran« in za »Drang nach Osten«. Odločna

⁷ Podrobneje ga je osvetlil B. Urbančič že pred leti v študiji *Problem »bravca«*. Ponatis iz Slavistične revije. Ljubljana 1963.

^{*} Bratko Kreft, *Človek mrtvaških lobanj*. Izbrano delo I. Založba Obzorja, Maribor 1971.